

УДК [81+820.161.2];372

Н.М. Дика

ORCID id 0000-0003-1385-5027

ЗАСВОЄННЯ ЛІНГВІСТИЧНИХ ПОНЯТЬ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ГРАМАТИКИ ЯК АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Автором висвітлено роботу над засвоєнням лінгвістичних понять під час вивчення граматики як один з аспектів формування мовної особистості. Акцентовано увагу на тому, що мовна особистість — поняття багатоаспектне, тому його охарактеризовано крізь призму структурних елементів, що слугують основою для формування мовної особистості у процесі вивчення граматики. Обґрунтовано етапи вивчення лінгвістичних понять при проходженні розділу «Грамматика». Подано поетапну систему вправ, спрямовану на засвоєння лінгвістичних понять під час вивчення складних речень з різними типами зв'язку.

Ключові слова: грамматика, лінгвістичне поняття, мовна особистість, морфологія, синтаксис, складне речення з різними типами зв'язку.

© Дика Н.М., 2016

Вступ. Однією з найважливіших проблем сучасної лінгводидактики є проблема формування мовної особистості, спроможної на соціальну адаптацію і репрезентацію власної індивідуальності засобами рідної мови. Провідною стає необхідність у підготовці грамотної людини з належним рівнем лінгвістичної компетентності, що ґрунтується на системі знань про мову, одиниці мови всіх рівнів (фонетичного, лексичного, словотворчого, морфологічного, синтаксичного), які використовуються як будівельний матеріал для породження та розпізнавання висловлювань, а також правил оперування ними. Учні, засвоюючи мовну систему, формують мовленнєві вміння і навички, лінгвістичні поняття, удосконалюють культуру мови і мовлення (Дика Н.М., 2015, с. 113–114).

Поняття мовної особистості увійшло в наукові парадигми багатьох галузей людського знання (психології, філософії, лінгвістики, педагогіки, етнології та ін.), що засвідчує намагання сучасної науки через аспекти мовної особистості виокремити феноменальність людини. Зокрема, у філософії освіти і педагогічній науці поняття особистості констатується як «інноваційна знаннева людина», тобто людина, знання якої є органічною,

сутнісною складовою її особистості, що «визначає її поведінку і характер дій» (Кремень В.Г., 2007, с. 13–14).

У лінгвістиці і лінгвокультурології поняття мовної особистості ґрунтовно висвітлено у працях Ф. Бацевича, В. Карасика, Ю. Караулова, Є. Єрмоленко, Л. Мацько, Л. Струганець та інших.

Це, зокрема, стосується рівневої структури формування мовної особистості, яку умовно можна розшарувати на пласти (рис. 1).

Людина з високою мовною свідомістю є зрілою мовною особистістю, якій властиве активне,

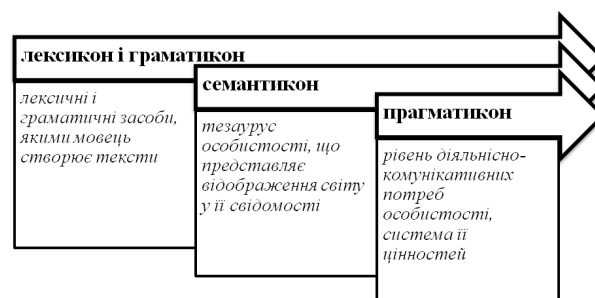

Рис. 1. Структура формування мовної особистості

зацікавлене, відповідальне, поважне ставлення до мови. Ці лінгвістичні знання є складником наукового світогляду. Так, учень, будучи досконало обізнаним з мовними нормами, сприймає їх як стандарт і запоруку успішного спілкування. Зрозуміло, що звичка до правильного мовлення переростає у стійку внутрішню потребу. Погоджуємося з поглядами П. Селігея, який зазначає, що висока мовна свідомість наділена опірністю до мовного безкультур'я та нігілізму, сповідує культ рідної мови, виступаючи таким чином запорукою мовної стійкості. Розвиток мовної свідомості на цьому рівні вже не треба заохочувати спеціально — він переходить у стадію саморозвитку (Селігей П.О., 2012, с. 117).

Наголосимо, що мовна особистість — поняття багатоаспектне, для успішного формування якого потрібно враховувати усі структурні елементи. В. Карасик (Карасик В.І., 2002, с. 70) називає найважливіші аспекти мовної особистості (рис. 2).

Одне з основних завдань учителя-словесника — сприяти формуванню мовної і мовленнєвої компетентності учнів. Кожній особистості притаманна внутрішня (генетична) потреба

розвитку, яка реалізується не тільки нею самою, а й контактами та взаємодією з іншими особистостями, і лише в такий спосіб виходить на соціальну взаємодію із суспільством, народом, державою (Мацько Л.І., 2006, с. 60).

На сучасному етапі науковці, методисти, вчителі-словесники у публікаціях особливу увагу звертають на ґрунтовну філологічну підготовку учнів шкіл нового типу. Висловлено чимало порад, практичних рекомендацій щодо вивчення мовного матеріалу (Глазова О., Горошкіна О., Караман С., Мацько Л., Мамчур Л., Омельчук С., Пентилюк М., Шелехова Г. та ін.), які стали основою для навчально-виховного процесу в загальноосвітніх навчальних закладах.

Робота над формуванням мовної особистості у процесі вивчення граматики має бути систематичною, послідовною, структурною і базуватися на вивченні в єдності системи мовних одиниць, правил їх функціонування та процесу реалізації у мовленнєвих аспектах, а також на активізації внутрішніх резервів учнів: їхнього мислення та вже здобутих знань.

Навчання граматики полягає у формуванні в учнів основ граматичних знань, умінь і навичок з української мови. Щодо пізнавального зна-

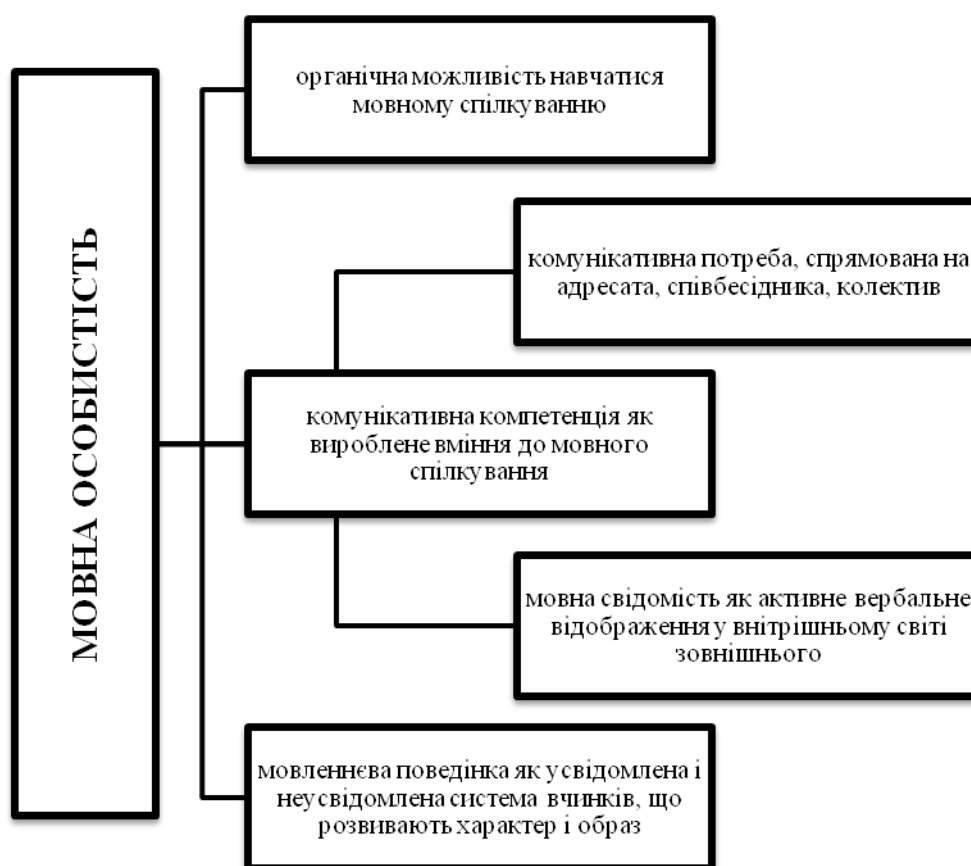

Рис. 2. Аспекти поняття «мовна особистість»

чення, то вона подає систему знань про мову, її структуру, закономірності функціонування граматичних одиниць, сприяє розумовому розвитку учнів, формуванню творчих здібностей, комунікативної компетенції. У практичному значенні граматики є основою для засвоєння орфографії, лексики, пунктуації, культури мовлення, вироблення правописних, мовних і мовленнєвих умінь і навичок.

Вивчення граматики, передбачаючи низку завдань і значень, посідає центральне місце у шкільному курсі української мови. Існують різні наукові погляди і концепції щодо засвоєння лінгвістичних понять під час вивчення граматики. До найважливіших елементів системи роботи над засвоєнням лінгвістичних понять у процесі вивчення граматики в загальноосвітніх навчальних закладах відносно мотивацію навчальної діяльності, упровадження лінгвістичної термінології, стимулювання навчальної діяльності вчителем-словесником, диференціацію практичного матеріалу з урахуванням інтелектуальних можливостей кожного учня (їх ми висвітлювали у попередніх публікаціях). На нашу думку, засвоєння лінгвістичних понять може охоплювати певні етапи (рис. 3).

Для ефективного засвоєння лінгвістичних понять на уроках української мови вчитель повинен вибудувати цілісну систему роботи над організацією навчальної діяльності учнів, бездоганно володіти теоретичним матеріалом, враховувати психологічні особливості учнів, застосовувати індивідуальний підхід, знати специфічні особливості процесу опанування граматичними поняттями, вміти зацікавити учнів.

Серед вправ і завдань, які сприяють якості засвоєння лінгвістичних понять під час вивчення граматики, нами було виокремлено такі:

— за дидактичною метою: пропедевтичні, підготовчі, тренувальні, оцінно-контрольні;

— за рівнем пізнавальної діяльності: аналітико-рецептивні, репродуктивні, креативно-продуктивні;

— за часом роботи з текстом: дотекстові, власне текстові, післятекстові.

Позитивний результат засвоєння залежить від специфіки навчального матеріалу. Значні можливості для такої роботи закладені в розділі «Граматики». Для прикладу пропонуємо зразки різнорівневих вправ і завдань, що сприяють засвоєнню лінгвістичних понять.

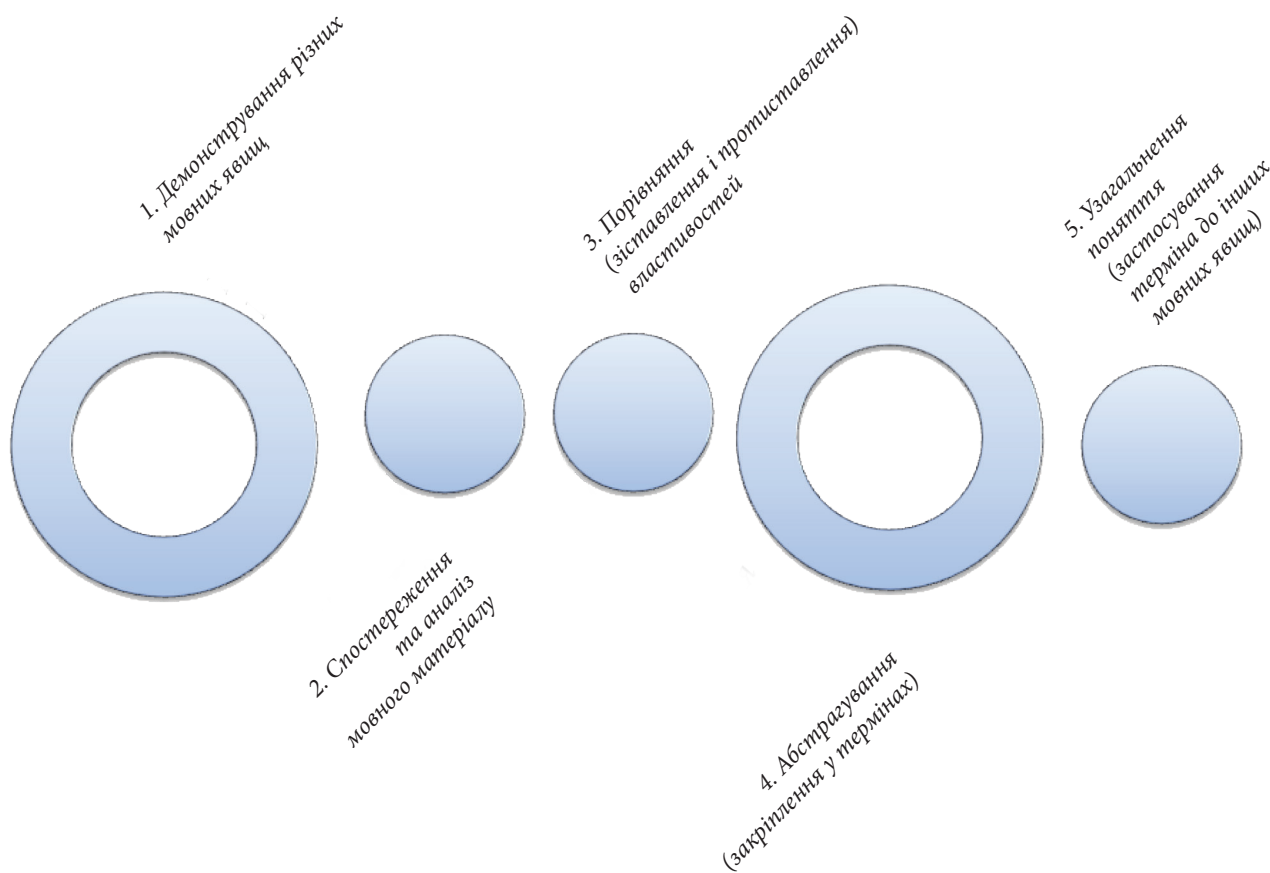

Рис. 3. Етапи засвоєння лінгвістичних понять

Зразки вправ і завдань

1. Поміркуйте, яке речення називають складним? Дайте власне визначення поняттю «складне речення». Який зв'язок буває між частинами складного речення? Знайдіть і выпишіть складні речення з різними типами зв'язку, підкресліть граматичні основи, визначте види зв'язку та накресліть схеми кількох речень на ваш вибір.

У кімнаті її було затишно і привітно, і всі речі були пронизані однією тонкою й лагідною смугою дівочої ласки. Тихо й обережно пройшла по них чула рука, залишивши ніжний привіт, світлі таємні сподіванки, тонкі тремтячі скорботи, і в блідім світлі тремтячої свічки викликали вони цілу низку далеких, болісно-рідних споминів; і здавалось, там за ними розкриваються безмежно широкі простори, ясні й радісні. І лише одні тоненькі перепони одділяють Ію від них.

Скинути б легко й рішуче марудну облуду землі, порвати з нею — і надійде спокій і радість, зникнуть усі скорботи.

Коли м'який лист дерев шелестить під подихом вітру, сонячні плями граються в темряві їх — і уквітає ними себе Ія. М'яким ніжно-тремтячим дзвоном блакитних квіток наллються груди її. У барвистих прозоро-золотих росах, холодних і пахучих, викупається душа її і задзвенить уся світлою соковитою радістю життя, і могутню хвалу пошле в небо, і спуститься тоді воно, тепле й ласкаюче, прозоро-світле, в блакитні шовки обів'є — і затремтить душа в блакитнім екстазі, в безмірній радості вічного життя.

— Жити! Жити! Вічно жити! — міцними, соковито-свіжими голосами співає вся істота її, і бадьоро-владно стукає серце (За М. Івченком).

2. Розгляньте таблицю. На її основі побудуйте лінгвістичне повідомлення про види синтаксичного зв'язку у складному реченні.

РІЗНОВИД	РЕЧЕННЯ	ГРАФІЧНА СХЕМА
Складне речення з сурядністю і підрядністю	<i>Хтось затягнув пісню, щиро, високо, і вона шовково розіслалася по воді притемненого озера, що поблискувало від спалахів багаття (М. Смоленчук).</i>	[], і (що...).
Складні речення з сурядним і безсполучниковим зв'язком	<i>Весняне сонце ще не було пекуче, воно лише приємно пригрівало живим теплом, і степ дихав вільготно (О. Гончар).</i>	[], [], і [].
Складні речення з підрядним та безсполучниковим зв'язком	<i>А я додам: любити можна поезію в добу ракет, бо, дивна річ, людина кожна якоюсь мірою поет (М. Рильський).</i>	[] : [], бо ().
Складні речення з сурядним, підрядним та безсполучниковим зв'язком	<i>Золота порохівниця місяця порошила трави голубим тилом, і здавалось козакові, що у степу ворухиться щось, іржуть чийсь коні, і не сиділося старому, свербіла рука до шабляки (Г. Тютюнник).</i>	[], і [], що (), (), і [], [].

3. Установіть відповідність між характеристикою типів речення та реченнями з додатку, заповнивши таблицю.

Тип речення	Приклад
Від одного з речень, з'єднаних сурядним зв'язком, залежить одне або кілька підрядних	
Кожне з речень, з'єднаних сурядним зв'язком, має залежне від нього підрядне речення	
Два чи кілька речень, з'єднаних сурядним зв'язком, мають спільне підрядне	
Складне речення зі сполучниковим сурядним і безсполучниковим зв'язком	
Складне речення зі сполучниковим підрядним і безсполучниковим зв'язком	
Складне речення зі сполучниковим сурядним, підрядним та безсполучниковим зв'язком	

Додаток

1. Судили-радилися, а нічого не ухвалили про те, яким способом помститися за честь родини (О. Левицький). 2. Розпухле вухо Тимка, на якому засохла кров, кинуло Орісю в жар, і їй хотілося торкнутися до нього пальцями, щоб зняти з нього біль... (Г. Тютюнник). 3. Тільки що Марія розпалила в печі й поставила горщики, у вікнах замиготіла чорна смушева шапка й блиснули чорні брови (І. Нечуй-Левицький). 4. Здоровенна, наче винницький казан, голова його була закустрана цілим оберемком білого снігу, довга, як помело, борода виплетена з товстих вістряків криги; товсті настовбурчені брови густо покриті

білим інеєм, а сіро-зелені очі, наче Волосожари, виблискують холодним світлом (Панас Мирний). 5. Книга — морська глибина: хто в них пірне аж до дна, той, хоч і труду мав досить, дивнії перли виносить (І. Франко). 6. З дерев нечутно, мов білі птахи, спурхували й сідали на намети пухкі, легенькі кім'яхи снігу; крізь голе гілля трохи навкосо світило сонце; тут і там зяяли на стовбурах свіжі ніжно-жовті пощербини від осколків, і здавалося, що ті дерева-підранки потихеньку стогнуть, приголублені теплим у затишку промінням (Г. Тютюнник).

4. Відновіть зміст речень, поставивши в них пропущені сполучники (сполучні слова). Які засоби мовної виразності використано? Накресліть рівневі схеми кількох речень.

1. Погане товариство — завше біда, та ще гірша біда, ... воно велике. 2. Як даватимеш поросяті, ... воно кричить, ... дитині, ... вона канючить, матимеш добре порося і погану дитину. 3. Зробиш десять разів добро, ... один раз зло, ... тебе лястимуть за все. 4. Чи ти кульгавий, чи каліка, ... як гроші маєш, ... й дорогу долаєш. 5. Більше люблять слухати того, ... приносить, ніж того, ... просить.

6. Працюй так, ... ти житимеш вічно, живи так, ... маєш завтра померти. 7. Хто знає одне ремесло, прогодує жінку й семеро дітей, ... хто знає сім, не прогодує й себе самого. 8. Хто не знає, ... він має, той не знає, чого йому бракує. 9. Роби те, ... тобі призначене, то Бог робитиме те, ... ти хочеш. 10. Якби дурний умів мовчати, всі думали б, ... він мудрий (Народна творчість).

5. Творча робота. Поміркуйте, що таке памфлет. Які мовні конструкції для цього різновиду публіцистичного твору є характерними? Напишіть памфлет за поданим початком (на вибір), використовуючи складні речення різних типів.

Варіант 1. Любов виникає з любові; коли хочу, щоб мене любили, я сам перший люблю (Г. Сковорода).

Варіант 2. Ні про що не турбуватися — значить, не жити, а бути мертвим, адже турботи — рух душі, а життя — се рух (Г. Сковорода).

На ефективність засвоєння лінгвістичних понять у загальноосвітніх навчальних закладах позитивно впливає поєднання вивчення і узагальнення теоретичного матеріалу з розділу «Граматики» з його практичним оволодінням у процесі виконання системи вправ і завдань та з урахуванням кожного етапу роботи.

Висновки. Отже, правильно сформований понятійний апарат не лише впливає на розвиток інтелектуальних та моральних якостей учнів, але й передбачає таку закономірність: засвоївши основи граматики, учні легко опановуватимуть і сприйматимуть зміст інших навчальних дисциплін. Таким чином, важливою особливістю в системі навчання мови (граматики) є урахування особистісного, психологічного, психо-

лінгвістичного, загальнодидактичного, комунікативно-діяльнісного та аксіологічного підходів. Без сумніву, мовна особистість — це узагальнений образ носія мовної свідомості, мовних знань, умінь і навичок, мовних здатностей і здібностей, мовної культури, мовних традицій і мовної моди. Час зобов'язує вчителя-словесника стати яскравою особистістю, інтелектуальною й інтелігентною, шляхетною і чутливою, відкритою до нових знань і вмінь, майстерно передавати ці знання і вміння учням. Зрозуміло, що рівень засвоєння лінгвістичних понять учнів загальноосвітніх навчальних закладів поліпшиться, якщо розпочинати роботу в основній школі, поступово розширюючи і ускладнюючи зміст навчального матеріалу (Дика Н.М., 2015, с. 41).

ДЖЕРЕЛА

1. Дика Н.М. Робота з учнями старшої школи над лінгвістичними поняттями: вивчення складно-підрядного речення / Н.М. Дика // Педагогічний процес: теорія та практика. — 2015. — № 5–6. — С. 37–42.
2. Дика Н.М. Якість засвоєння лінгвістичних понять учнями старшої школи — передумова формування сучасної мовної особистості / Н.М. Дика // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. — Умань : ФОП Жовтий О.О., 2015. — Вип. 2. — С. 112–119.
3. Зимняя И.А. Лингвopsихология речево́й деятельности / И.А. Зимняя. — М. : Московский психолого-социальный институт; Воронеж : НПО «МОДЭК», 2001. — 432 с.
4. Карасик В.И. Язык социального статуса / В.И. Карасик. — М. : ИТДГК «Гнозис», 2002. — 334 с.
5. Кремень В.Г. Якісна освіта і нові вимоги часу / В.Г. Кремень // Педагогічна і психологічна науки в Україні : в 5 т. — К. : Педагогічна думка, 2007. — Т. 1. — С. 11–24.
6. Мацько Л.І. Українська мова в освітньому просторі : навч. посіб. для студ.-філол. освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр» / Л.І. Мацько. — К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. — 607 с.
7. Селігей П.О. Мовна свідомість: структура, типологія, виховання / П.О. Селігей. — К. : Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2012. — 118 с.
8. Bates E. Processing Complex Sentences: A Cross-linguistic Study / E. Bates, A. Devescovi, S. D'Amico // Language and Cognitive Processes. — 1999. — № 14 (1). — P. 69–123. — DOI: 10.1080/016909699386383.

REFERENCES

1. Dyka N.M. Robota z uchniamy starshoi shkoly nad linhvistychnymy poniattiamy: vyvchennia skladnopidriadnoho rechennia [Work with High School Students on Linguistic Concepts: Study of Complex Sentence] / N.M. Dyka // Pedahohichni protses: teoriia ta praktyka. — 2015. — № 5–6. — S. 37–42 (Ukrainian).
2. Dyka N.M. Yakist zasvoiennia linhvistychnykh poniat uchniamy starshoi shkoly — peredumova formuvannia suchasnoi movnoi osobystosti [Quality of Mastering Linguistic Concepts by High School Students — Precondition of Modern Linguistic Personality Development] / N.M. Dyka // Zbirnyk naukovykh prats Umanskooho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Pavla Tychyny. — Uman : FOP Zhovtyi O.O., 2015. — V. 2. — S. 112–119 (Ukrainian).
3. Zimniaia I.A. Lingvopsikhologiia rechevoi deiatelnosti [Lingvopsychology of Speech Activity] / I.A. Zimniaia. — M. : Moskovskii psikhologo-sotsialnyi institut; Voronezh : NPO “MODEK”, 2001. — 432 s. (Russian).
4. Karasik V.I. Yazyk sotsialnogo statusa [Language of Social Status] / V.I. Karasik. — M. : ITDГK “Gnozis”, 2002. — 334 p. (Russian).
5. Kremen V.H. Yakisna osvita i novi vymohy chasu [Quality Education and New Requirements of Time] / V.H. Kremen // Pedahohichna i psikhohohichna nauky v Ukraini : v 5 t. — K. : Pedahohichna dumka, 2007. — T. 1. — S. 11–24 (Ukrainian).

6. *Matsko L.I.* Ukrainska mova v osvitiomu prostori : navch. posib. dlia stud.-filol. osvitno-kvalifikatsiinoho rivnia «mahistr» [Ukrainian Language in Educational Environment: Manual for Students-Philologists of Educational Qualification Level "Master"] / L.I. Matsko. — K. : Vyd-vo NPU im. M.P. Drahomanova, 2009. — 607 s. (Ukrainian).
7. *Selihei P.O.* Movna svidomist: struktura, typolohiia, vykhovannia [Language Consciousness: Structure, Typology, Education] / P.O. Selihei. — K. : Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2012. — 118 s. (Ukrainian).
8. *Bates E.* Processing Complex Sentences: A Cross-linguistic Study / E. Bates, A. Devescovi, S. D'Amico // Language and Cognitive Processes. — 1999. — № 14 (1). — P. 69–123. — DOI: 10.1080/016909699386383 (English).

Дикая Н.М.

**УСВОЕНИЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ПОНЯТИЙ ВО ВРЕМЯ ИЗУЧЕНИЯ ГРАММАТИКИ
КАК АСПЕКТ ФОРМИРОВАНИЯ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ**

Автор освещает работу над усвоением лингвистических понятий во время изучения грамматики как один из аспектов формирования языковой личности. Акцентировано внимание на том, что языковая личность — понятие многоаспектное, поэтому оно охарактеризовано сквозь призму структурных элементов, которые служат основой для формирования языковой личности в процессе изучения грамматики. Обоснованы этапы изучения лингвистических понятий при прохождении раздела «Грамматика». Приведена поэтапная система упражнений, направленная на усвоение лингвистических понятий при изучении сложных предложений с разными типами связи.

Ключевые слова: грамматика, лингвистическое понятие, языковая личность, морфология, синтаксис, сложное предложение с разными типами связи.

Дика Н.М.

**ASSIMILATION OF LINGUISTIC CONCEPTS WHILE LEARNING GRAMMAR
AS ASPECT OF LINGUISTIC PERSONALITY DEVELOPMENT**

The author highlights the work on assimilation of linguistic concepts while learning grammar as one of the aspects of linguistic personality development. One of the most important problems of modern linguistics is the problem of development of linguistic personality capable for social adaptation and representation of their own individuality by means of the native language. Requirement of training a competent person with appropriate level of linguistic competence becomes a significant problem.

Work on the formation of linguistic personality in the process grammar study should be systematic, coherent, structural and based on the study in the unity of language units, rules of their functioning and the process of implementation of language units in speech aspects, as well as enhancing internal reserves of students, their thinking and obtained knowledge.

Teaching grammar sets the task to develop students' basis of grammar knowledge and skills in Ukrainian language. As for the educational value, it gives knowledge of the language system, its structure, principles of functioning of grammatical units, promotes the mental development of students, formation of creative skills, communicative competence. In practical terms, grammar is the foundation for learning spelling, vocabulary, punctuation, culture of speaking, production of orthography, language and speech skills.

The concept of "language personality" is multidimensional and analysed through the prism of its structural elements which serve as the basis for the formation of linguistic personality in the process of learning grammar. It is justified the stages of study of linguistic concepts during the study of the unit "Grammar". It is presented the stage-by-stage system of exercises aimed at mastering of linguistic concepts during the study compound sentences with different types of clause.

Key words: grammar, linguistic concept, linguistic personality, morphology, syntax, compound sentence with various types of clauses.

Стаття надійшла до редакції 22.02.2016

Прийнято до друку 25.02.2016